

ERFGOED BRUSSEL

N°017

DECEMBER 2015

DOSSIER STADSARCHEOLOGIE

VARIA

De eigen woning van
Henry Lacoste in Oudergem

Erfgoedklassen & Burgerschap

EEN PUBLICATIE VAN BRUSSEL STEDELIJKE ONTWIKKELING

ARCHEOLOGISCHE PROSPECTIE IN DE TER KAMERENABDIJ

DE GEHEIMEN VAN EEN DICTGEMETSELDE POORT (1723)

MARC MEGANCK

HISTORICUS, VERBONDEN AAN DE KONINKLIJKE MUSEA VOOR KUNST EN GESCHIEDENIS,
OPDRACHTHOUDER BIJ DE DIRECTIE MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

De Ter Kamerenabdij
(W. Robberechts, 2006 © GOB).

Aan de potentiële archeologische zones opgenomen in de gewestelijke atlas, wordt per definitie bijzondere aandacht besteed. Dat is bijvoorbeeld het geval voor grote voorstedelijke kloostercomplexen zoals de voormalige abdij van Ter Kameren. Bij prospectie ter plaatse worden geregeld overblijfselen of gebouwde elementen die meer inzicht verschaffen in een minder goed of onbekend onderdeel van haar geschiedenis (her)ontdekt.¹ Nader onderzoek van architecturale elementen, in combinatie met de studie van cartografische documenten resulteert soms in het ontdekken van een 'anomalie'. Dit is stimulerend en leidt tot het formuleren van meerdere vragen en soms tot verrijkende antwoorden. Dat geldt bijvoorbeeld voor een poort uit het begin van de 18de eeuw, waarvan de analyse ons meer informatie geeft over een terrein dat pas later in het eigenlijke kloostercomplex is opgenomen.

Afb. 1
De dichtgemetselde poort gezien vanuit het oosten
(foto van de auteur, KMKG, 2014 © GOB).

DE POORT

In 2014, bij een bezoek aan gebouwen die dateren uit de tijd dat de Militaire School er gevestigd was (tweede helft 19de eeuw) en waarin nu het Nationaal Geografisch Instituut (NGI) gehuisvest is, trok een dichtgemetselde poort onze aandacht (afb. 1 en 2). Ze is bekroond met een boog en bevindt zich in een muur die de grens vormt tussen het 'militair kwartier' en de bijgebouwen, waarin zich vroeger de brouwerij bevond. Ze gaf toegang tot een brede zone die een insprong vormde op het voorplein, afgebakend door de Kloosterdreef in het noorden, de tuinen en terrassen in het zuiden en het talud van de Louizalaan in het westen. De posten en de boog bestaan uit bakstenen en gekantrechte witte breuksteen. Het grootste deel van de muuropening is dichtgemaakt met moderne bakstenen, maar de bovenkant is afgesloten met een smeedijzeren hekwerk. Op

de boogseutel is het jaartal '1723' in de kalksteen gehouwen.

Er rijzen meerdere vragen. Tot welk gedeelte van de abdij verleende deze deur toegang? Van wanneer dateert de muur waarin ze is aangebracht? Wat was de functie hiervan? Wanneer en waarom werd de poort dichtgemetseld?

DE MILITAIRE SCHOOL EN HET CARTOGRAFISCH INSTITUUT

De monachale cisterciënzer abdij van Ter Kameren werd in 1796 gesloten. In tegenstelling tot andere kloosters werd ze niet gesloopt. Eerst fungeerde ze als tehuis voor daklozen en als landbouwkolonie (1810-1870). Daarna werden de gebouwen ingenomen door de Militaire School en haar Cartografisch Instituut (1872-1908).² Een aantal gebouwen werd toen radi-

caal gesloopt (refter, wasserij...). Het leger liet in 1874 ook nieuwe gebouwen optrekken, waaronder diegene die we al eerder vermeld hebben. Het betreft twee lange vleugels, ten westen van het voorplein, en een portierswoning. Thans fungeert het binnenplein dat hen scheidt deels als parking en zijn er drie recente bijgebouwen opgetrokken, waarvan er twee geprefabriceerd zijn. In de twee vleugels bevinden zich kantoren, een drukkerij en garages. De portierswoning hoort bij een poort die uitgeeft op de Kloosterdreef.

De poort uit de 18de eeuw werd dichtgemetseld op het moment dat deze gebouwen werden opgetrokken. Voor de aanleg van de binnenplaats moest de grond beduidend worden verhoogd. Het niveau is meer dan twee meter hoger dan dat van het voorplein. Daarom werd ook een hellend vlak aangelegd (toegankelijk voor voertuigen en voetgangers) tus-

sen het amfiteater van het voorplein en de vleugel met de bijgebouwen. Waarom werd het terrein verhoogd? Allicht om de gebouwen tegen het vocht, afkomstig van een bron van de Maalbeek, te beschermen. Eventueel ook om het visuele effect van een site in kuipvorm te verminderen; sinds de 18de eeuw werd dit terrein in het zuiden begrensd door de hellingen van de terrasvormige tuinen en door de aanleg van het talud van de in 1866 geopende Louizalaan raakte het aan de westkant nog meer ingesloten.

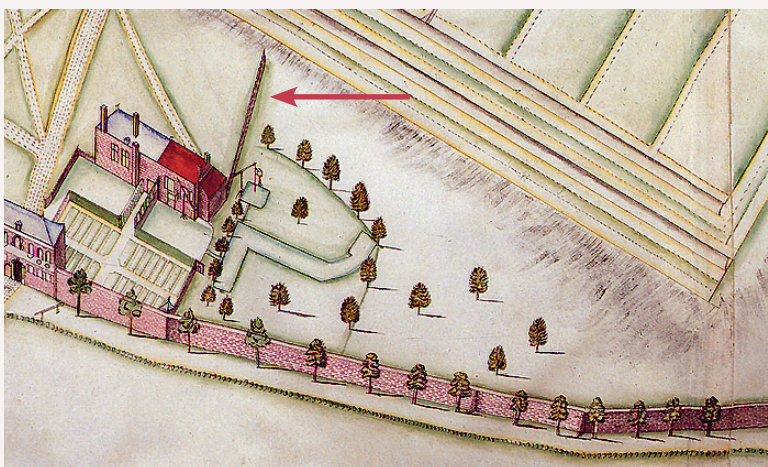
.....
**EEN BOOMGAARD
 EN EEN BRON**

Vóór de bouw van het complex van het Cartografisch Instituut, gaf de poort, via de brouwerij, toegang tot een terrein van ongeveer 0,6 ha met een boomgaard en een bijkomende bron van de Maalbeek – de hoofdbron bevond zich ter hoogte van de *Eendenvijver*. Op een tekening in schuin perspectief van de abdij, tussen 1716 en 1720 getekend door Guillaume Couvreur, zien we in deze zone een S-vormige waterpartij, en een kleinere aan de rand waarvan een mobiele, houten baskuul was geïnstalleerd waarmee water kon worden geput voor de brouwerij. De rest van het perceel was beplant met bomen (afb. 3).³ Het betrof dus veel-
 eer een 'nutsvoorziening' dan een siertuin.

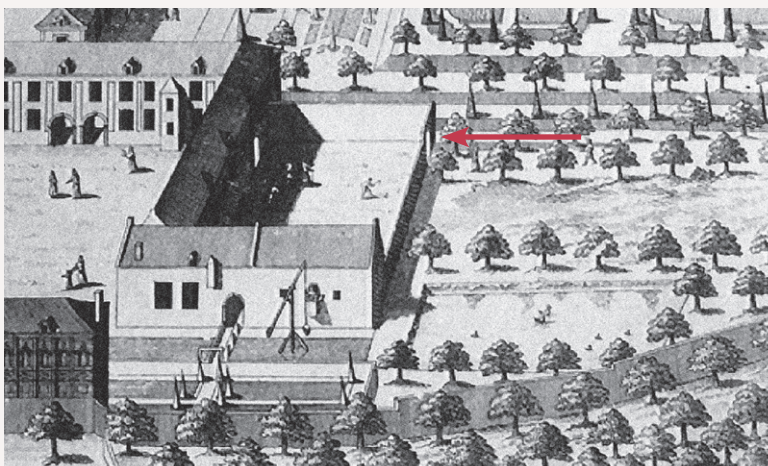
Dit terrein, lag aanvankelijk buiten de omwalling maar werd ongetwijfeld al sinds de stichting van het klooster (13de eeuw) geëxploiteerd, vooral omwille van het water van de bron. Het werd samen met de tuinen en de terrassen die in meerdere fasen vanaf de eerste helft van de 18de eeuw werden aangelegd, geïntegreerd in het kloostercomplex. De natuurlijke helling ten zuidwesten van de kloostergebouwen werd onder leiding van abdis Marie-Ernestine de

Afb. 2
 De dichtgemetselde poort gezien vanuit het westen (foto van de auteur, KMKG, 2014 © GOB).

Afb. 3
 De Ter Kamerenabdij ca. 1716-1720. De brouwerij is van de boomgaard gescheiden door een muur, een overblijfsel van de eerste omwalling van het klooster (ARA, Kaarten en plattegronden in handschrift, 8676/A).

Afb. 4
 Schuin perspectief van de Ter Kamerenabdij met aanduiding van de poort naar de boomgaard (uit A. Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae*, III, 1727, detail).

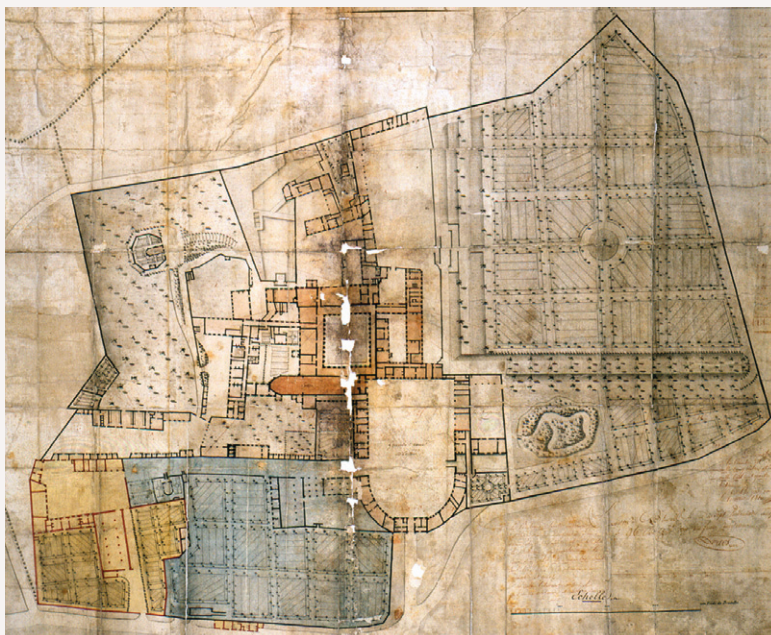
Gand-Vilain [1712-1718] in terrassen aangelegd [1712-1718]. Enkele jaren later liet abdis Louise Dellano Velasco (1718-1735) vijf tuinterrassen in Franse stijl aanleggen, onderling verbonden door monumentale trappen.⁴ De poort dateert uit deze periode, wat strookt met het jaartal 1723 op de boogseutel. De muuropening is trouwens te zien op een gravure van de abdij, gereproduceerd in de tweede editie van *Chorographia sacra Brabantiae* van 'Antoine Sanderus, verschenen in 1727 (afb. 4).

In het laatste kwart van de 18de eeuw, werd de boomgaard blijkbaar gewijzigd. Op de kaart van graaf de Ferraris (1777) is een rechthoekige waterpartij te zien met in het midden een ovaal eilandje. Meer westwaarts bevinden zich bloemperken. De rest van het terrein is nog altijd beplant met bomen. Toen de kloosterbezittingen onder het Franse regime openbaar werden verkocht, vormde dit terrein samen met de terrasvormige tuinen, de tuinen rond de kapel van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel en het voormalige erf één lot. Deze zijn allen weergegeven op een plan van de abdij, opgesteld in 1797 (afb. 5).⁵

BROUWERIJ EN BIJGEBOUWEN

Vanaf het begin van de 18de eeuw verbond de poort dus de boomgaard met de brouwerij. Het ging wel degelijk om een 'permanente' verbinding. Bij onderzoek van de posten, blijkt dat de opening waarschijnlijk nooit voorzien was van een houten deur.

De brouwerij was een klein autonoom complex ten westen van het voorplein. Het is niet precies geweten wanneer het werd gebouwd, maar het werd in het begin van de 17de eeuw, na de godsdienstoorlogen, al een eerste keer heropgebouwd. Net als de andere gebouwen rond het voorplein

Afb. 5

Plan opgesteld na de opheffing van het klooster, 1797 (ARA, Kaarten en plattegronden in handschrift, 2159).

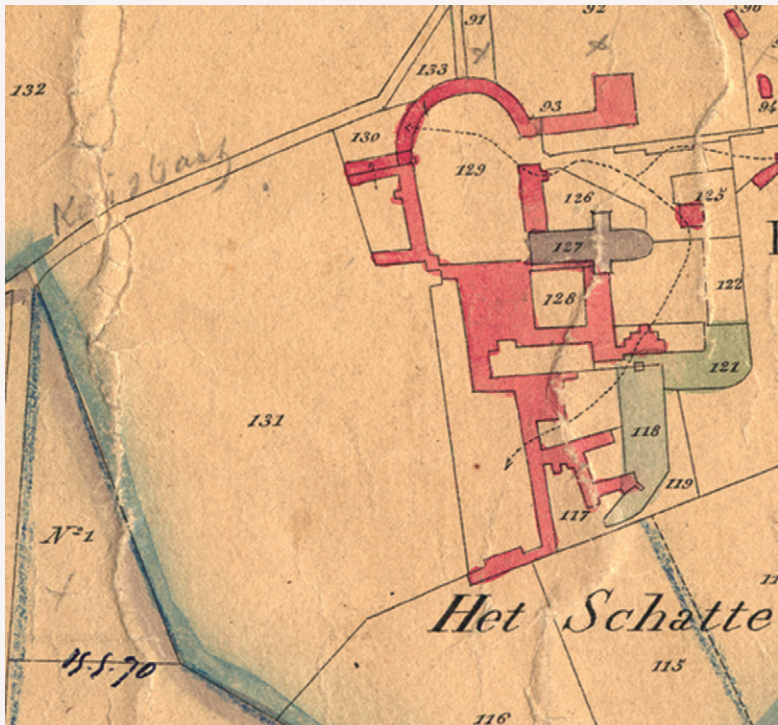
Afb. 6

Het vermoedelijke tracé van de eerste omwalling (in het rood) met de lokalisatie van de poort die uitgeeft op de boomgaard. De omwalling van de 18de eeuw (in paars) komt overeen met de maximale omvang van de kloosteromheining, met daarbinnen de primitieve kern van het klooster (1), het landbouwkwartier (2), het erf (3), de boomgaard (4), de terrastuin (5) en de tuinen rond de kapel van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel (6) (tekening H. Blanchaert, nettekening C. Ortigosa, 2015 © KMKG-GOB).

–het presbyterium en het abdijpaleis– werd het rond 1728 verbouwd en geïntegreerd in de nieuwe vleugel van de bijgebouwen. Het geheel werd opnieuw grondig verbouwd toen het werd betrokken door de Militaire School. In de jaren 1960 werden op enkele meter noordwaarts een dubbele trap en een monumentale deur aangebracht in een imitatie van de stijl van de 18de eeuw, om het binnenplaatsje van de brouwerij te verbinden met het binnenplein van het Cartografisch Instituut. De gebouwen werden tussen 1985 en 1986 nog een keer gerestaureerd en aangepast ten behoeve van het Nationaal Geografisch Instituut (NGI).

DE EERSTE OMWALLING

We zullen nu de muur waarin de poort zich bevindt nader bekijken. Op basis van de vergelijking van oude plannen met die van het kadaster, kan deze

Afb. 7

De boomgaard vóór de bouw van het complex van het Cartografisch Instituut (perceel 131). Ph. Vandermaelen, *Plan parcellaire de la commune d'Ixelles avec les mutations jusqu'en 1836*, detail (verz. GOB).

Afb. 8

De muur gezien vanaf de bijgebouwen (Foto van de auteur, KMG, 2014 © GOB).

muur in verband worden gebracht met het tracé van een omwalling. Waarschijnlijk betreft het een overblijfsel van de oorspronkelijke nederzetting die enkel het vlakke deel van het valleitje innam. Deze muur was aanmerkelijk smaller dan deze die Couvreur omstreeks 1716-1720 tekende en die meer dan 9 ha omvatte en de hoogste punten rond de abdij volgde. Deze eerste muur moest de eigenlijke kloostergebouwen afscheiden (kerk, klooster, refter, keukens, dormitoria...).⁶ In het begin van de 18de eeuw werd de ommuring van de abdij in meerdere fasen uitgebreid om de terrasvormige tuinen gelegen rond de kapel van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel, de boerderij, het erf en de boomgaard te omvatten (afb. 6).⁷

Op het kadasterplan van Philippe Vandermaelen van 1836, vormt de oude 'omwallingsmuur' de grens tussen de percelen nr. 130 (brouwerij) en 131 (boomgaard) (afb. 7). Van deze muur is thans nog een deel bewaard van ongeveer 28 m lang en 2,5 m hoog. Hij heeft een witstenen sokkel en de hogere gedeelten bestaan uit bakstenen van verschillende periodes, die in de loop van opeenvolgende restauraties werden vermengd. Aan de kant van het Geografisch Instituut is hij ongeveer één meter 'hogere' -de boog van de dubbele deur- en geteerd. Hij fungeert voortaan als steunmuur. Om de druk van de binnenvlaats aangelegd aan het einde van de 19de eeuw op te vangen, werd hij versterkt met steunberen (afb. 8).

CONCLUSIE

Prospectie in een stedelijke context -in een 'bebouwde omgeving'-, biedt een vrijwel onbegrensd onderzoeksveld. De Ter Kamerenabdij is wat dit betreft een uitzonderlijk voorbeeld. Het onderzoek van een dichtgemetselde poort levert, paradoxaal genoeg, een waaier aan hypothe-

ses waarmee de historische kennis over het klooster wordt aangevuld. Zo zagen we hoe een terrein gevoed door een bron werd gebruikt voor het draaiend houden van een brouwerij en als boomgaard werd beplant. Verder hoe het werd geïntegreerd in de kloostermuren, en dan grondig werd getransformeerd toen het Cartografisch Instituut hier zijn intrek nam.⁸ Deze studie van een detail -voorafgaand aan een eventuele verder doorgedreven analyse van de gebouwen- liet toe om het plan van het klooster aan te vullen, een beter inzicht te krijgen in de opeenvolgende uitbreidingen van de ommuring, maar ook de functieverandering van de ruimten in de loop der eeuwen beter te begrijpen.

Vertaald uit het Frans

NOTEN

1. Voor een cartografie van het archeologische potentieel van de Ter Kamerenabdij, zie: GUILLAUME, A., MEGANCK, M., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel. 15. Elsene*, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 2005, p. 70-85; GUILLAUME, A., MEGANCK, M., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel. 19. Brussel-Louizawijk*, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 2009, p. 38-61.
2. *Histoire de l'École militaire, 1834-1935*, Marcel Hayez, Bruxelles, 1935, p. 108-109.
3. ARA, Kaarten en plattegronden in handschrift, 8676/A; LAURENT, R., *De goederen van de abdij van Ter Kameren in Brabant. Kaartboek 1716-1720*, Gemeentekrediet, (coll. "Geografische en iconografische bronnen voor de geschiedenis van het landschap in België"), Brussel, 1996, pl. I/2, p. 22.
4. NOTEBAERT, A., "Abbaye de la Cambre", in: *Monasticon belge, IV, Province de Brabant, 2*, Centre national de Recherches d'Histoire religieuse, Liège, 1968, p. 467.
5. ARA, Kaarten en plattegronden in handschrift, 2159.
6. Zie hierover: GUILLAUME, A., MEGANCK, M., "Le mur d'enceinte de l'ancienne abbaye de La Cambre", *Cercle d'Histoire de Bruxelles et Extensions*, 23e année, 2e trimestre, juin 2006, p. 21-23; COOMANS, Th., "The Medieval Architecture of Cistercian Nunneries in the Low Countries", *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 103/3, 2004, p. 62-90.
7. RYCKMAN DE BETZ, baron, THIBAUT DE MAISIÈRES, eerwaarde, DANSAERT, G., *L'abbaye cistercienne de la Cambre*, De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen, 1948, p. 236.
8. Zo heeft een prospectie in de kelders van een huis in de Renbaanlaan in 2004 geleid tot de ontdekking van een bijgebouw van het boerderijgedeelte, grenzend aan de omheiningsmuur; MEGANCK, M., SOSNOWSKA, P., "Van abdijs-hoeve tot particuliere woning. Geschiedenis van een pand aan de Renbaanlaan (Elsene)", *Historische Woonsteden en Tuinen*, 150, 2006, p. 10-15.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Leseque,
Cecilia Paredes, Brigitte Vander Bruggen
en Anne-Sophie Walazyc.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Leseque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Concepcion Ortigosa Y Crespo (dossier)
en Cecilia Paredes (varia)

COORDINATIE VAN HET DOSSIER

Ann Degraeve

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Lou Cognard, Ann Degraeve,
Yannick Devos, Paula Dumont,
Elisabeth Gybels, Frédérique Honoré,
Harry Lelièvre, Isabelle Leroy,
Marc Meganck, Sylvianne Modrie,
Barbara Pecquet, Jef Pinceel,
Brigitte Vander Bruggen,
Stephan Van Bellingen,
Daphné Van Grieken.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels,
Data Translations Int.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers,
Hans Blanchaert, Ludo Gobin, Wim Kenis,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt
en de leden van het redactiecomité.

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

Dereume Printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen.
bpeb@gob.irisnet.be

BEDANKINGEN

Hans Blanchart, Etienne en Denis Lacoste,
Inge Messiaen.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel,
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle
rechten voor het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
ARA – Algemene Rijksarchief
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
DML – Directie Monumenten en
Landschappen
EK – Erfgoedklassen
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KBIN – Koninklijk Belgisch Instituut voor
Natuurwetenschappen
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium / Institut royal du
Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor Kunst en
Geschiedenis
RPAW – Recherches et Prospections
archéologiques en Wallonie
SAB – Stadsarchief Brussel
SRAB – Société Royale d'Archéologie de
Bruxelles
ULB – Université libre de Bruxelles

ISSN

2034-578X

WETTELIJK DEPOT

D/2015/6860/027

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.